

Mitski zbornik

Urednice:

Suzana Marjanić i Ines Prica

Institute of
Folklore Research
etnologiju i
folkloristiku

BIBLIOTEKA
ETNOGRAFIJA

hed
hrvatsko etnološko društvo
croatian ethnological society

Zagreb, 2010.

Mitski zbornik

Urednice:

Suzana Marjanić

Ines Prica

Nakladnici:

Institut za etnologiju i folkloristiku

Hrvatsko etnološko društvo

Scarabeus-naklada

Za nakladnike:

Ivan Lozica

Željka Jelavić

Daniela Tkalec

Recenzentice:

Senka Božić-Vrbančić, Valentina Gulin Zrnić

Lektura:

Boris Beck

Oblikovanje i grafička priprema:

Vesna Aljinović

Slika na naslovnici:

Josip Zanki: Pozoj

Tisak:

Hitra produkcija knjiga, Zagreb

Izdavanje knjige potpomoglo je Ministarstvo kulture RH

ISBN 978-953-7387-18-1

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem **745317**

© Institut za etnologiju i folkloristiku, Hrvatsko etnološko društvo, Scarabeus-naklada, 2010. Zagreb, Hrvatska

Sva prava pridržana

Od Lilit do more¹

Tamara Jurkić Sviben

Mitska bića, kao drevne majke i praiskonski očevi, istovremeno će biti i prizivani i prezirani, oni su predmet kako straha tako i ulagivanja, a u stavovima koje izazivaju sačuvani su duboki tragovi ovog dvojstva.
(Bril 1993:55)

Lilit je mitska zavodnica – kao projekcija muške želje simbol je neuništive i neukrotive energije, simbol *poremećenosti*, svega onoga što muškarac ne može savladati, razumjeti i ukrotiti. Kao stvoriteljici i simbolu plodnosti, predodžbi žene prijeti atribucija zla – kada je povrijeđena i prkosna, žena u mitskim pričama postaje personifikacija socijalnih strepnji i poprima raznorodne oblike demonskoga i negativnoga. Na tragu knjige *Lilit ili mračna majka* (*Lilith ou la Mère Obscure*, 1984) u kojoj Jacques Bril dovodi osnovne karakteristike Lilit u vezu sa srodnim mitskim bićima iz raznih mitologija, ovaj će članak pokušati uvesti u svijet ove *bezdušne zavodnice* i njezinih modificiranih figura, uvidjeti kako se čovjek nosio s nerazumijevanjem i strahom pred kontroverznom snagom žene-ljubavnice-majke; kako, u trajnoj nemogućnosti da dosegne *božansko stvoriteljstvo*, žena postaje muškarčevom *morom*.²

Antropološki i kulturni tragovi sežu još u vrijeme Sumera i Akada kada Inana, velika boginja majka proizlašla od babilonske Ištar, šalje svetu milosnicu da zavede ljude. Tada ime Lilit čvrsto održava poveznicu između ženskoga i demonskoga: pojam *Lila* predstavljao je naziv za mitske likove nediferenciranoga spola koji personificiraju neprijateljske sile prirode, vjetar, oluju, nepogodu i koji će stoga često biti prizivani u svrhu zaštite od uroka u mnogobrojnim basmama iz starozavjetnih vremena.³

Svakako, već protopovijesne kulture istočnoga Sredozemlja svjedoče o dubokoj povezanosti ubitačno-demonškog i ženskog. Tragove takvog stava moguće je tražiti krajem neolita (doba ratnika,

1 Članak je nastao kao seminarski rad u okviru kolegija *Hrvatska tradicijska kultura i usmena književnost* Ivana Lozice na Hrvatskim studijama (Poslijediplomski doktorski sveučilišni studij kroatologije), a u okviru predavanja *Žensko, nadnaravno, "demonsko": mora – vila – vještica*.

2 Tako Jacques Bril ističe: "(...) mit je aistorijski; temeljeći se na psihičkim mehanizmima koji u igru uvode fantazmatske preobražaje i dodele afekata, želja i tako dalje, mit je neobjektivan; i konačno, pošto je pogodan da naširoko, prevazilazeći verbalne jezike, prenosi svoju osobenu poruku, mit je univerzalan" (Bril 1993:26).

3 Natko Nodilo, prema pučkim vjerovanjima, bilježi naziv za *moru* – vjetrušina (vjetar – vjetrušina, op. T. J. S) (usp. Marjanić 1999:59).

pronalazak metala)⁴ kada prestaje prevlast matrijarhata u mitskim rekonstrukcijama tog zlatnog doba te, pojavom metala i dobom ratnika, nastupa vrijeme patrijarhata.⁵

No kao mitska figura ili skup odlika jedne mitske figure Lilit svoje biće i postojanost dobiva iz univerzalne ljudske značajke da se boje i strepe. Dijete kada se rodi, rađa se u strahu od razdvajanja; prožeto je strahom od nepoznatoga, strahom od praznine i propadanja, gušenja, proždiranja, ali istovremeno s urođenim refleksima prepoznavanja i stvaranja obrambenih mehanizama u savladavanju toga straha.⁶ Stoga se može prihvatiti teza da su strah i strepnja među temeljnim pokretačima stvaranja mita i mitologije te da su imali značajnu ulogu u oblikovanju mitskih figura u raznim likovima bipolarnosti, pa tako i samog čovjeka kao cjeline koja sažima dobro i zlo – *yin* i *yang* (Storm 2002:188). Mitološki i religijski bogovi i demoni, kao i svi demoni-otmičari i vukodlaci-proždirači te vještice i razna druga fantastična bića predstavljaju “mitski bestijarij straha u kojem ćemo prepoznati oniričku osnovu urođenih ljudskih strepnji” (Bril 1993:45).⁷

Lilit kao personifikacija i metafora strepnji u mnogim će predajama raznih kultura i naroda imati kroz tisuće godina, te u tragovima i danas, neprekinutu nit preoblikovanih slika stanja ljudskog psihološkog sklopa. Jer, prema Brilu “svaka kultura ima takve, više-manje veličanstvene, više-manje uzbudljive priče u kojima se trudi da prenese svoje strahovanje (izraženo u sociološkom, epistemološkom, historijskom, i tako dalje, lokalnom okviru) od želja i strepnji – tih bitnih reči – *Homo sapiens*” (Bril 1993:29).

152

Preobrazba Lilit u *lilitske* likove

Smatra se da od prije pet tisuća godina, na prijelazu iz poljodjelskih kultura u metalno doba, Lilit, u svojim različitim preobrazbama, trajno i kontinuirano postoji u ljudskim vjerovanjima. Za očekivati je

- 4 Marija Geiger pokazuje kako dokaz o postojanju socijalne organizacije utemeljene na ženskoj moći nije moguće izvesti iz interpretacije mitske građe ili umjetničke reprezentacije realnosti usprkos važnosti mita (Geiger 2006:227).
- 5 Ovaj se članak temelji uglavnom na klasičnoj, odnosno kako je Uwe Wesel u knjizi *Mit o matrijarhatu* naziva romantičkoj podjeli razdoblja na matrijarhat i patrijarhat, premda je autorica ovoga članka svjesna i uzima u obzir novije teorije o matrijarhatu kao mitskoj tvorevini, prema kojoj se na osnovi postojanja matrilinearnih, matrifokalnih društava i ginekokracije ne može uistinu tvrditi da je prije patrijarhata postojao pravi matrijarhat kao vladavina žena, nasuprot razdoblju patrijarhata u kojoj ipak sveprisutnu vlast imaju muškarci. Činjenica je da je naša civilizacija još uvijek koncipirana i utemeljena na muškom racionalnom principu, ali koji ne bi doprinio napretku bez stvarateljskog emotivnog ženskog principa. Muški i ženski dio samo su polovice jedne cjeline, koje iako jedna u određenom momentu prevladava, druga još uvijek nadopunjuje prazninu i omogućava funkcioniranje sustava u cjelini. Niti jedan sustav u isključivoj prevlasti jednoga (muškoga ili ženskoga principa) ne bi mogao trajnije opstati, jer civilizacija u kojoj živimo ipak nije svijet ameba koje se množe samodiobom.
- 6 “Projekcija detinje ranjivosti u mitske figure čini da one deluju egzorcistički, a isto tako deluju i preobražaji njegovih strahova i strepnji u demone i barbaroge” (Bril 1993:44).
- 7 “Ponekad će, takođe, i sami elementi, voda, vatra i naročito pomrčina, djelovati kao matrica antropomornih fantazmatskih predstava: noć je povlašćeno kraljevstvo košmara i strepnji; velika reka rađa Ondine, isto onako kao što se iz vatre rađa salamander. Iz toga proističe da je moguće sazdati istinski *mitski bestijarij straha* u kojem ćemo prepoznati oniričku osnovu urođenih ljudskih strepnji” (Bril 1993:45).

tako da je iz arhaičnog mitskog stabla izniklo više grana i da su se iz prvobitne loze razvile mnogobrojne porodice, vrste ili varijante mitskoga bića *lilit*skih odlika koje se mogu prepoznati u *demonicama* zraka, zavodnicama, noćnim žderačicama. Također, kao strašna i istovremeno privlačna figura nejasnog košmara (fr. *cauchemar* – *mora*), “Lilit će se otkrivati kako u ljupkim crtama Meluzine ili Lorelaj tako i u jezivom izgledu Harpija ili Skile” (Bril 1993:15).

Rečeno je da je Lilit zabilježena u basmama iz mezopotamskih i akadskih vremena. Vremenski bliže našoj civilizaciji, u *Bibliji* u *Knjizi proroka Izaije* 34,14 (8. st. pr. Kr) Lilit se spominje samo jednom,⁸ no svakako je mnogobrojno puta citiran i prizivan hebrejski mit o prvoj Adamovoj ženi, iz srednjovjekovne knjige *Alfabet Ben-Sira* (11. st):

Prva dva ljudska partnera bili su Adam i Lilit. Stvorio ih je Stvoritelj od praha, odnosno grude zemlje. Želja Tvorca bila je da muškarac i žena budu jednaki u pravima. Talmudska predaja čak tvrdi da su bili stvoreni kao sjedinjeni leđima. Uskoro je između Adama i Lilit izbio sukob oko načina vođenja ljubavi (sukubus i inkubus)⁹ – čime je simbolički prikriiven latentni sukob oko prava na društvenu nadmoć. Lilit je osporavala Adamov zahtjev da bude glava porodice ukazujući na jednakost njenih prava u okrilju bračnog para, pozivajući se na jednakovrijednost kod samog čina njihova stvaranja. Adam nije htio popustiti, tvrdeći da je on jedini gospodar, te se situacija pogoršala. Kad je Lilit postalo jasno da Adam neće popustiti, zazvala je ime Neizrecivog. U tom trenu je na čudnovat način dobila krila i kroz zrak pobjegla iz Edena-Rajskog vrta.

Slomljenog srca, Adam je preklinjao Svemoćnog: “Gospodaru svijeta, žena koju si mi dao je odletjela!” Tada Stvoritelj pošalje tri anđela (Snvj, Snsnvj, Smnglf) u potragu za Lilit, koja su je trebala nagovoriti da se vrati mužu. Lilit nije htjela niti čuti, niti pod presudom Stvoritelja: rodit će mnogo djece, ali će sto njenih sinova morati umrijeti svakog dana. Očajna zbog surovosti kazne, htjela se baciti u Crveno more. Anđeli su joj pritom ublažili kaznu, dodijelivši joj moć nad novorođenčadi, osam dana nakon rođenja dječaka, dvadeset dana nakon rođenja djevojčica, osim toga imat će neograničenu moć nad vanbračnom djecom. Morala je obećati da će izgubiti moć kada nad novorođenom djecom bude vidjela amajliju s likom tih triju anđela. (Bril 1993:105)¹⁰

8 “Ondje će se sretat divlje mačke s hijenama, jarci će dozivati jedan drugoga; ondje će se odmarati Lilit našav počivalište” (Iz 34,14).

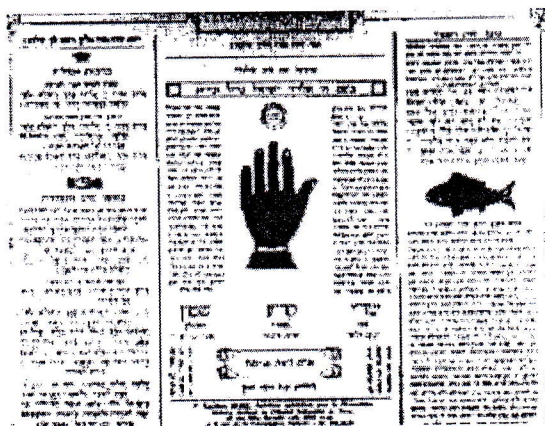
9 I u Hrvatskoj su se mogle naći rasprave na temu sukuba i inkuba. U interpretaciji djela trogirskog biskupa Antuna Kačića (1686-1745), djela iz 1729. godine – *Bogoslovje diloredno oliti rukovod slovinski na poznanje svetoga reda*, prvog tiskanog priručnika moralne teologije na hrvatskom jeziku, zapisano je: “Pojavi li se đavao u ženskom obliku, bogoslovci ga nazivaju podlešcem (sukub), dok je đavao koji u muškom obliku spolno opći sa ženama nadležac (inkub)” (prema Čiča 2002:145). Vidi također odlomak “Zašto moram leći ispod (succubare) tebe” u: Marjanić 1999:55.

10 Priča o Lilit lijepo je literarno oblikovana i iznesena i u pripovijetci *Lilit* Prima Levija. Levi je smjestio radnju priče o Lilit u jednu potpuno bizarnu situaciju u nacističkom radnom logoru gdje se dvojica Židova pod naletom kiše sklonu u jednu veliku željeznu cijev. Dijeleći jabuku, slave rođendan jednog od njih te u istoj takvoj cijevi nadomak njihove vide jednu prekrasnu Ukrajinu zamotanu u crne dronjke. Za njih je pravo iznenađenje nakon godinu dana logora vidjeti žensko stvorenje, te slavljenik primijeti da je to Lilit. Budući da prvi Židov nije znao tko je Lilit, slavljenik se našao na njegovo poznavanje *Talmuda* i započinje mu pričati priču o prvoj Evi.

Nakon što je Lilit otišla, Stvoritelj je od Adamova rebra oblikovao Evu, koja se dala "pokoriti". Tako su Lilit i Eva dva različita pola, dvije suprotnosti jedne iste cjeline. Odnosno, kao što je zabilježio Levi: "Dakle, priča o Evi je napisana, i znaju je svi, priča o Lilit se samo pripovijeda i tako je poznaje manji broj ljudi, štoviše, jer priča ima mnogo" (Levi 2005:598).

Hebrejska i starozavjetna **Lilit** figurira kao noćno čudovište, često predstavljeno u zoomorfnom obliku sove, čijih se noćnih krikova ljudi plaše.¹¹ U *Talmudu* Lilit se više puta spominje u formulaciji "fetus krilati kao Lilit" (Nidd. 24 b) ili u primjeru kada se za neku ženu kaže "da pušta kose kao Lilit" (Emb. 100 b). Takvi navodi govore uvijek o noćnom stvorenju. Njezine tjelesne osobine označene su atributima ženskoga demona, krilatih i dugokosih, noćnih posjetiteljica označenih kao ubojice novorođenčadi, zlo koje napada roditelje (Bril 1993:86). Kao zaštita od tog kobnog mitskog lika uvedene su i poznate amajlije – apotropeji – koje prikazuju njezin lik oblikovan u silueti s krilima, rukama i nogama ili pratećih anđela. Apotropejske moći ima također i sâmo ispisivanje imena Lilit. Takve amajlije stavljaju se na sva četiri zida sobe ili iznad kreveta.¹²

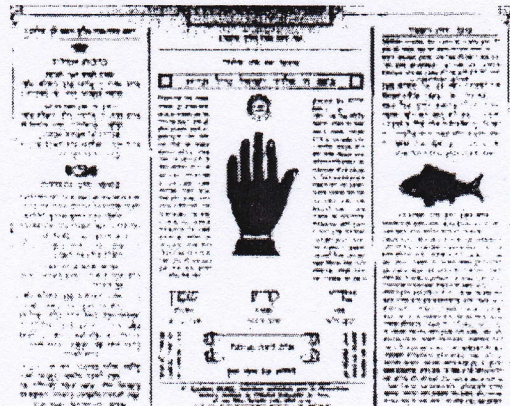
Pridodajmo da i danas u Izraelu i arapskom svijetu, čak u rodilištima, znaju na zidu držati amajlije s likovima anđela, kao zaštitu novorođenčadi i roditelja (Bitton, http). Pogledajmo neke od tih amajlija iz članka Michele Bitton "Déchiffrement d'une Amulette Juive du XXème Siècle pour la Protection du Nouveau-né et de la Parturiente" (*Tumačenje jedne židovske amajlije iz 20. stoljeća za zaštitu novorođenčeta i roditelje*, prijevod T. J. S.) (usp. Bitton, http).

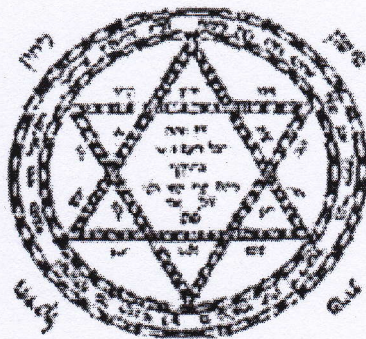
List za zaštitu djeteta i roditelje (oko 1950). Na dnu centralne kolone, uokvirujući "Adam i Lilit unutra", napisana je formula "Lilit i cijela njena pratnja van". (Izvor: *Les Juifs de Tunisie*, Paris, Ed. du Scribe, 1989, str. 138, Collection privée)

11 U novohebrejskom rječniku *lilit* upravo znači *sova* ili *sirena* (usp. Elmaleh 1970).

12 Prema Brilu (1993:87) Lilit i apotropeji protiv njezinoga djelovanja spominju se još u srednjovjekovnoj knjizi *Alfabet Ben-Sira* (11. st).

List za zaštitu istovjetan prethodnom, objavljen u Parizu oko 1950. (Izvor: *De Carthage à Jérusalem. La Communauté juive de Tunisie*. Catalogue d'exposition, Tel Aviv, Beth Hatefutsot, 1986, str. 40, Collection Robert Attal, Jérusalem)

155

Amulet iz srednjega vijeka, prikazan u djelu *Sefer Raziel* (mistična knjiga i praktična kabala koja je pripadala Eleazaru od Wormsa koji je živio u 13. st.). Između dva kruga, koji okružuju Salomonov štit, može se sasvim gore iščitati "Adam i Eva van, Lilit prva Eva". (Izvor: R. Patai: *The Hebrew Goddess*, New York, Ktav Pub. House, 1967, str. 226)

Perzijski amulet iz 19. stoljeća na kojemu je napisano oko ljudske figure "Van, Lilit prva Eva". (Izvor: B. Koltuv: *The Book of Lilith*, NY Beach ME, Nicolas Hays, 1986, str. 82, Collection I. et E. Wolfson, Musée de Jérusalem)

ambivalentne.¹⁶ Za naše su krajeve zanimljivi arheološki nalazi kao dokazi štovanja kulta Velike Majke, primjerice, u Istri (Nezakcij) u okolini Pule. "Orijentalni kult Velike Majke u Nezakciju općenito derivira iz prastarog štovanja prirode i materinstva kao glavne regeneratorske snage u tadašnjem društvu" (Girardi Jurkić 2005:63). Kult Velike Majke ujedinjuje u sebi zaštitu od zemaljskih i izvanzemaljskih demona te je zaštitnik ploda kod ljudi i životinja.¹⁷

Jedna od inačica rimske Velike Majke (*Magna Mater*) je maloazijska Kibela. Kibela je smatrana začetnicom svega na svijetu, ponajprije bogova, a zatim ljudi, životinja i bilja. U tom se svojstvu očituje pradavno podrijetlo boginje koja izvire iz neolitskih kultura. Smatra se da je boginja nazvana prema gori Kibeli u Frigiji, gdje se prema mitskoj priči rodila i najradije boravila. Omiljeno društvo bili su joj lavovi, divlje pantere, gorski i podzemni demoni. Prema predaji, u čast Kibele na vrhovima planina u Grčkoj i u Maloj Aziji održavali su se religiozni obredi, često veoma okrutni, popraćeni bičevanjem, sakaćenjem i kastriranjem, a u najstarija vremena i prinošenjem ljudskih žrtava (Girardi Jurkić 2005:58). Tradicijske Kibeline svečanosti – *megalesije* – održavane su svake godine od 4. do 9. travnja.

Štovanje Kibele, usprkos čestim zabranama, proširilo se cijelim Carstvom, jer je taj kult bio prožet određenom mistikom, lascivitetom i brutalnošću koja je nadraživala psihu i maštu ljudi, koji su u granicama neprosvijećenosti prihvaćali privlačna strana vjerovanja i tako nalazili utočište za svoje socijalne, gospodarske i političke nedaće. (Girardi Jurkić 2005:59)

Kibelu su u nekim interpretacijama poistovjećivali s grčkom Hekatom i egipatskom Izidom.¹⁸ Kibela se također identificirala s grčkom Demetrom, ali i starijom Gejom. Posebno je zanimljiva identifikacija s Bonom Deom, božicom plodnosti praćenom u kultu s ceremonijama i tajanstvenošću, u čijem su hramu Vestalke uzgajale zmijske. Kult je bio vrlo popularan među rimskim caricama. Kibela je bila posebno identificirana i s rimskom boginjom *Tellus* ili *Terra Mater*, u čijim su ceremonijama žene udarale glavom o pod i zazivale demone. *Tellus* je također pratila zmija – simbol zemlje i podzemnih sila (Girardi Jurkić 2005:65,75-76).

16 Kao što ističe marksističko-feministička antropologinja Sally R. Binford u svome članku *Myths & Matriarchies*, 70-ih godina 20. st. ekofeministički pokret štuje Veliku Boginju stvoriteljicu i eksplicitno idealizira predagrikulturna društva gdje su odnosi u društvu bili organizirani matrilinearno, a političke su se odluke donosile u skladu sa ženskim principima senzitivnosti, pravde i ljubavi (prema Geiger 2006:187).

17 Usp. Girardi Jurkić 2005:64, opis statue Magne Mater iz Nezakcija: "(...) riječ je o lijepoj mramornoj skulpturi žene koja sjedi na prijestolju (...) rukohvati prijestolja bili su dekorirani lavljim glavama izrađenim u plitkom reljefu, te sačinjavaju jednu od božičinih ikonografskih karakteristika. Zmija, simbol zemlje i podzemnih sila, smještena je na bazu statue uz desnu nogu."

18 "Počevši od 7. st. pr. Kr. Artemidu su poistovjećivali s Hekatom, božicom mjeseca, s tračkom boginjom Bendis i s Kibelom" (Eliade 2006:580).

ambivalentne.¹⁶ Za naše su krajeve zanimljivi arheološki nalazi kao dokazi štovanja kulta Velike Majke, primjerice, u Istri (Nezakcij) u okolici Pule. "Orijentalni kult Velike Majke u Nezakciju općenito derivira iz prastarog štovanja prirode i materinstva kao glavne regeneratorske snage u tadašnjem društvu" (Girardi Jurkić 2005:63). Kult Velike Majke ujedinjuje u sebi zaštitu od zemaljskih i izvanzemaljskih demona te je zaštitnik ploda kod ljudi i životinja.¹⁷

Jedna od inačica rimske Velike Majke (*Magna Mater*) je maloazijska Kibela. Kibela je smatrana začetnicom svega na svijetu, ponajprije bogova, a zatim ljudi, životinja i bilja. U tom se svojstvu očituje pradavno podrijetlo boginje koja izvire iz neolitskih kultura. Smatra se da je boginja nazvana prema gori Kibeli u Frigiji, gdje se prema mitskoj priči rodila i najradije boravila. Omiljeno društvo bili su joj lavovi, divlje pantere, gorski i podzemni demoni. Prema predaji, u čast Kibeke na vrhovima planina u Grčkoj i u Maloj Aziji održavali su se religiozni obredi, često veoma okrutni, popraćeni bičevanjem, sakaćenjem i kastriranjem, a u najstarija vremena i prinošenjem ljudskih žrtava (Girardi Jurkić 2005:58). Tradicijske Kibeline svečanosti – *megalesije* – održavane su svake godine od 4. do 9. travnja.

Štovanje Kibeke, usprkos čestim zabranama, proširilo se cijelim Carstvom, jer je taj kult bio prožet određenom mistikom, lascivitetom i brutalnošću koja je nadraživala psihu i maštu ljudi, koji su u granicama neprosvijedenosti prihvaćali privlačna strana vjerovanja i tako nalazili utočište za svoje socijalne, gospodarske i političke nedaće. (Girardi Jurkić 2005:59)

Kibelu su u nekim interpretacijama poistovjećivali s grčkom Hekatom i egipatskom Izidom.¹⁸ Kibela se također identificirala s grčkom Demetrom, ali i starijom Gejom. Posebno je zanimljiva identifikacija s Bonom Deom, božicom plodnosti praćenom u kultu s ceremonijama i tajanstvenošću, u čijem su hramu Vestalke uzgajale zmijske. Kult je bio vrlo popularan među rimskim caricama. Kibela je bila posebno identificirana i s rimskom boginjom *Tellus* ili *Terra Mater*, u čijim su ceremonijama žene udarale glavom o pod i zazivale demone. *Tellus* je također pratila zmija – simbol zemlje i podzemnih sila (Girardi Jurkić 2005:65,75-76).

16 Kao što ističe marksističko-feministička antropologinja Sally R. Binford u svome članku *Myths & Matriarchies*, 70-ih godina 20. st. ekofeministički pokret štuje Veliku Boginju stvoriteljicu i eksplicitno idealizira predagrikulturna društva gdje su odnosi u društvu bili organizirani matrilinearno, a političke su se odluke donosile u skladu sa ženskim principima senzitivnosti, pravde i ljubavi (prema Geiger 2006:187).

17 Usp. Girardi Jurkić 2005:64, opis statue Magne Mater iz Nezakcija: "(...) riječ je o lijepoj mramornoj skulpturi žene koja sjedi na prijestolju (...) rukohvati prijestolja bili su dekorirani lavljim glavama izrađenim u plitkom reljefu, te sačinjavaju jednu od božičinih ikonografskih karakteristika. Zmija, simbol zemlje i podzemnih sila, smještena je na bazu statue uz desnu nogu."

18 "Počevši od 7. st. pr. Kr. Artemidu su poistovjećivali s Hekatom, božicom mjeseca, s tračkom boginjom Bendis i s Kibelom" (Eliade 2006:580).

Na spomenute predodžbe možemo nadovezati da su i vile i vještice prema hrvatskim usmenim predajama isto tako ambivalentne. Prema etnologinji Jadranki Grbić vile su u načelu prema ljudima dobre, blage i milosrdne, podarujući im vilinsku sreću, no pokatkad pokazuju i lošu, tamniju strane svoje čudi (Grbić 1998:308,312).

Put u naše vrijeme

Za daljnji put "od Lilit prema mori" kao niktomorfnom biću, konačnom cilju ovoga razmatranja, značajno je još detaljnije istražiti mitske likove mezopotamskih kultura koje sadrže bitne značajke koje trebaju dovesti do pojma *more*.

U babilonskom "panteonu" na vrhu se nalazi **Am** – bog neba, a uz njega su **Enki** (akadski Ea) – bog slatkih voda, rijeka i sjemene tekućine, **Ninhursag** – božica zemljišta, neplodnog i obrađenog tla, divlje stoke i rađanja, te **Enlil** – bog vjetrova i zemljoradnje. Od Enlila će se roditi **Nama** – bog mjeseca, **Utu** – božji sudac i **Iškur** – bog kiše. Iškur će roditi **Inanu**, boginju rata i ljubavi.

Osim ovoga panteona djeluju i mnogi demoni. To su duhovi koje su bogovi prognali i nalaze se često kao tema zaštitnih (apotropejskih) basmi. Najčešće se smatraju duhovima vjetra i bure. Vrlo su izopačeni i mogu biti muškoga i ženskoga roda. Muški demon **Lilu**, nasljednik sumerskog Lila, duh je bluda i raskalašenosti; zavodi žene dok spavaju; dakle, suprotno od Lilit koja zavodi muškarce. Njegova kuma **Lilitu** ili **Ardat Lili**, sluškinja Liluova (kao i Lilit), napada oženjene muškarce. Ardat Lili je noćna otimačica, otimačica djece, koju natpis¹⁹ s pločice iz Arslan Taša na sjeveru Sirije iz 8. ili 7. st. pr. Kr. predstavlja kao vučicu s repom škorpije koja proždire dijete.²⁰ Natpis je očito pisan u apotropejske svrhe jer se usprkos nejasnoće jednog slova može iščitati da se radi o krilatom ženskom demonu koji treba poštediti kuću, te se na osnovu navedenog opisa pretpostavlja da je riječ o Lilit: "Onoj koja leti po pomrčini kuća: *Prođi brzo, brzo, o Lil(it)*" (Bril 1993:84).

U cijelom nizu zastrašujućih akadskih demona za ovo je istraživanje također značajan **Alu**, košmarski lik bez usta i udova te bez sluha koji pritišće grudi (Bril 1993:73).²¹ Zamjećujem kako se njegov opis podudara s opisom *more* koja sjeda na prsa.

19 Detaljan opis pločice usp. u Torczyner 1947:18-29.

20 U vezi sa ženom-vukom zanimljivo je vidjeti priču *Žena-vuk* u: Bošković-Stulli (1997).

21 Prema Brilu 1993:73, Alu je jedan od sedam demona koji su kolektivno odgovorni za bolest, muke i smrt. Svaki za sebe ima "specijalizaciju", Alu prema gore navedenim karakteristikama i sposobnostima podsjeća na *moru*.

Mora je neudata ženska. Ka mori slični na staru grubu ženu, ma jope nije ko čejade. Mora mori čejad po noći, da spu. Stane jim na prsi, pa jih pritisne, da se ne mogu nikako mica, ne mogu se ni krivi ijako su probuđeni. Tako mori čejade nekoliko bremena pa nestane... Ka mora svrši mori čejade, pobjegne i ta e se more vide. Nestane kroz zatvorena vrata ko da su otvorena. (Macan, rkp. IEF 1107, sv. V, str. 57)

Definitivno se babilonski Alu sa svojim karakteristikama pojavljuje kao inačica hebrejske Lilit, a iz navedenoga se može pratiti linearna **Lilit – Alu – mora**.

Akadska **Lamaštu** smatra se jalovom *demonicom*, otimačicom djece koja napada trudnice i majke. Ikonografski se prikazuje kao naga žena čiji udovi završavaju kao kandže ptice grabljivice, ima glavu i uši lavice, a ponekad i glavu bjeloglavoga supa. Obilježja su joj češalj, ogledalo ili ćup s vodom (Bril 1993:74-75). Navedeno obilježje upravo podsjeća na *moru* iz hrvatskih usmenih predaja, koju je potrebno, ako se napadana osoba želi osloboditi njezinoga negativnoga djelovanja, zatvoriti u bocu.

Mora dojde po noći, me cika. A moj brat, sestra primu jedan bocun i se spuhnu u bocu blizu tega ki spi; i onda mora gre nutra u bocu i se začepi bocun. Ujutro dojde ona prašat kakvu stvar od kuce ca njoj triba i ko od familije ne ništa odgovara, bu pukla; ko se joj odgovara, alora se posere. (Bošković-Stulli 1959:143-144)²²

Preobrazba sumersko-mezopotamskih demoni u grčko-rimske rođake

S prije navedenim Kibelinim kultom proširile su se u Grčku i Rim brojne maloazijske predaje koje su bile bitne za razumijevanje uzroka štovanja i popularnost **Velike majke** (*Magna Mater*), a ujedno određuju ikonografski tretman boginje. U predaji o Kibeli i Atisu prepoznamo matricu incestuoznoga (Edipova) kompleksa koji je rezultirao samokažnjavanjem – kastracijom, što se na razini psihologije može tumačiti upravo kao čin nemogućnosti savladavanja određenih emocija i nedostatka emotivne inteligencije. Atis, Kibelin pratitelj, odbivši njezinu ljubav, podlegao je božanskoj osveti. Poludjevši, sâm je sebe kastrirao pod borom koji je time u vjerovanju počeo sloviti njegovim svetim stablom. Iz krvi koja je kapala nikhule su ljubičice.²³ Upravo taj motiv, u formi mitske priče, osnovni je okvir u kojemu će se kasnije odvijati cijeli obred Kibelinog kulta na području Grčke i Rima, a koji je bio u oštroj suprotnosti s jednostavnošću i dostojanstvom tradicijskih obreda Grka i Rimljana (Girardi Jurkić 2005:59). Svećenici Kibelinog kulta

22 Ovu predaju o mori zapisala je Maja Bošković-Stulli u Istri. Kazivala Antonija Čiguj (Bošković-Stulli 1959:219).

23 Pojam Edipovog kompleksa i kastracije također je vid (ne)svladavanja straha, strasti, ljubavi, ali i nerazumijevanja pojma dijabolično-žensko (vidi zaključak ovoga članka).

u pravilu su bili kastrirani Gali (Galloi). Možda je samo filološka koincidencija da je pratitelj Kibeke Galloi, pratitelj Lilit – Galu, a pratitelj Lamija – Gelo?!

Lamija²⁴ je po mitu bila kći kralja Bela iz Libije, koja se svidjela Zeusu. Ljubomorna je Hera uništila svako Lamijino dijete koje je začela sa Zeusom (kao što Jahve čini da svakoga dana stotinu Lilitine djece strada). Lamija je stoga pobjegla u pećinu, gdje je postala čudovište ljubomorno na svaku majku koja je bila bolje sreće, te je otimala i proždirla djecu, a ponašala se tako okrutno da joj se lice pretvorilo u masku sablasti. Da bi je još više kaznila, Hera ju je lišila sna²⁵. Zeus, kako bi joj pomogao, dao joj je moć da može spavati kada si izvadi oči, spremi ih u vaz u i vraća po svojoj volji. Prema Gravesu, Lamijino ime proizlazi iz grčke riječi *Lamyros*, u značenju “proždrljiva”, i od *laimos* (“ždrijelo”). Tako je stvoren pojam pohotljiva, a od njezinoga nagrđenoga lica stvorena je gorgonska obrambena maska koju su nosile svećenice u vrijeme misterija (Graves 2003:144). Lik čudovišne Lamije se održao u engleskoj folklornoj tradiciji skroz do 17. stoljeća.²⁶

Gal u, demon iz Sumera, postaje Gelo u grčkoj mitologiji. Kao što se Galu nalazio u pratnji Lilit, tako je i Gelo bio u pratnji Lamije.²⁷

Gal u – Gelo (muška i ženska varijanta istoga lika) i Lamija se dovode u paralelu s harpijama i sirenama. Harpije se smatraju također otmičarkama djece, te njihova imena evociraju noć i snažan vjetar, što se, kako zamjećujem, u našim mitskim predajama²⁸ povezuje uz *more* i vještice. Kao i sirene iz grčkih predaja, i one se ikonografski predstavljaju kao krilate žene ili ptice s ljudskom glavom; imaju oštre kandže, a ponekad i konjsku grivu.

Sirene (poznata opasnost u Odisejevim putovanjima) mogle bi figurirati kao spoj drevnih bajkovitih figura koje su povezane s opasnostima moreplovaca (kanaliziranje i uobličavanje straha i strepnje) i istočnjačke slike žene-ptice koja otima živa bića i određuje im sudbinu (Bril 1993:107, bilješka 117).

24 Kao što bilježi Robert Graves, u trenutku kada se Lamija udružuje s Empuzama (grč. *Nasthica* – one koje grabe), pohlepnim i zavodljivim ženskim demonima koje su u Grčku prenijete iz Palestine, gdje su bile poznate kao *lilim* (Lilitina djeca), podaje se usnulim mladićima kojima siše krv (prema Marjanić 1999:61, bilješka 22).

25 Lamiji se može pripisati niktomorfno djelovanje kao u *more* s obzirom da u nemogućnosti spavanja (zlokožno) djeluje noću.

26 Godine 1607. u Engleskoj Topsell objavljuje knjigu za djecu, *The Histories of Fours Footed Beastes*, gdje se Lamija opisuje kao hermafroditsko biće, prekriveno ljuskama, s muškim spolnim organom, ali grudima i licem žene; na stražnjim šapama ima klompe, a na prednjima kandže (Bril 1993:104, bilješka 113).

27 Gelo ili Gelu (u ženskom rodu) spominju Sapfo s Lesbosa i drugi grčki pisci. Po tradiciji je to jedna duša jedne prerano umrle djevojke, koja se u svojoj boli i srditosti vraća i proždire djecu. Vidi značajke Lilit u: Bril 1993:102-103.

28 Primjer kako *mora* djeluje noću: “Moga kunjada iz Žminja je mora cikala iz noći u noć. Jenu je noć počela vikati: ‘Ljudi iman je, ljudi san je čepa. Ljudi užgite sviću!’. Ljudi su dotekli i užgali sviću, a moj kunjado je u rukami stiska mačku. ‘Ča si se prenuja? To je samo mačka! Se je došla stepiti poli date!’ – šempjivali su ga ljudi. Pokle se je doznalo, da to nije bila samo mačka. Te iste noći stara Katina je deboto umrla ča je je niki stiska za vrat” (Orlić 2008:33).

Za ovaj prikaz o *mori* svakako su zanimljive **Empuze**. To su pohotni zavodljivi ženski demoni koje pripadaju paklenom svijetu. Graves piše da su u Grčku najvjerojatnije stigle iz Palestine gdje su bile poznate kao Lilim, Lilitina djeca. Zamišljane su s magarećim bedrima jer je magarac slovio kao simbol požude i svireposti. Mogu se pretvarati u razne oblike poput vučice, krave ili zamamne djevojke (spomenimo da je *mora* u dnevnoj pasiji – žena, a noću se pretvara u razne oblike, kao što je zabilježila Marjanić u svome članku o *mori*). Mogu plašiti žene i djecu i hraniti se ljudskim mesom. Kada se pretvaraju u vučicu-kuju, dovode se direktno u vezu s kujom – Hekatom, bivšom pripadnicom Mjesečeva trojstva, kao Afrodita i kravooka Hera. Empuza inače pokriva značenje *ona koja oskrvrnjuje*. S muškarcima su se *parile* noću ili u vrijeme podnevnoga sna i sisale im životnu snagu dok ih nisu iscrpile (Graves 2003:133).²⁹

U cijelom nizu jezivih bića mogle bi se izdvojiti i **Gorgona, Meduza i Skila**. To su bića od kojih svaka ima određena *ženska*, demonska ali i stvaralačka obilježja, sintetizirana u monstrozno imaginarne kombinacije s raznim zoomorfnim oblicima. Upravo ovi likovi dokazuju tisućljetnu tezu o kombinaciji ženskoga i *demonskoga*, straha od ženske, mistično-stvaralačke, a onda i ubojito-rušilačke snage, koja izvire i iz ubojitog ženskog pogleda Meduze. “S pojmom Gorgone po prvi put se susrećemo u Homerovim (*Ilijada* i *Odiseja*) i Hesiodovim (*Teogonija*) djelima. Kod Homera, Gorgona još nije bila opisana kao stvarno biće izrazitih crta, već kao personifikacija pojma užasa i zla [prvo personifikacija, a tek onda uobličenje, nap. a]. Tek kod Hesioda nalazi se već razrađeni mit o tri sestre” (Girardi Jurkić 2005:75).³⁰

Prema Brilu (1993:110) Gorgone stanuju na dalekom Zapadu, zemlji noći, nedaleko od Kraljevstva mrtvih. Njihova je glava okružena zmijama, u ustima imaju kljove slične kljovama divljeg veptra, vrat im je zaštićen debelim krljuštima, zlatna krila omogućuju im let, a jačina njihovog pogleda može okameniti svakog koji se u njih zagleda. Ova svojstva dala su Gorgoni-Meduzi apotropejsku moć u ikonografiji već kod Homerovih bogova i junaka (Atena, Perzej). Poznate su tri Gorgone – Stena, Eurijala i Meduza, od kojih je samo posljednja smrtna. Naime, Meduza je svojom smrtnošću puno bliža ljudskim značajkama; nalik pomalo na *moru* koja danju djeluje kao *normalna*, ničim izdvojena iz zajednice, žena-djevojka.

Skila je Ehidnina kći.³¹ To je morsko čudovište, koje se nalazi u Mesinskom tjesnacu i proždire moreplovce u prolazu. Vergilije je Skilu opisao kao čudovište koje gornji dio tijela ima kao ljudsko biće, dojkou kao u mlade djevojke, ali oko struka ima načičkane pse-vukove s repovima dupina³² (*Eneida*,

29 Usp. opise Lilit i Oumn ec Cybian u daljnjem tekstu.

30 Postepeno personificiranje Gorgone od samog užasa do uobličjenja upravo je primjer postepenog uobličavanja, te na taj način i svladavanja straha. Uobličjenje straha moglo bi se nazvati psihologijskim terminom “obrambeni mehanizam” za svladavanje samoga straha kao psihološke ljudske urođene komponente.

31 “Ehidna je zmija otrovnica sa ženskim licem, proždimala je prolaznike i rodila mnoga druga čudovišta kao što su: Sfinga, Kerber, Hidra, Nemejski lav, Prometejev orao i Aždaje” (Bril 1993:109).

32 “Do pasa lik joj je ljudski i djevojka divnih je grudi, dok je u donjemu tijelu ribetina jedna golemu s trbuhom kano u vuka i sa dva delfinska repa” (Vergilije 1970:74).

III, 426-428); kao personifikacija mora i morske nemani koja proždire ljude mogla bi se tumačiti kao mesožder-ljudožder, gdje se opet radi o personifikaciji straha.

Uz pojam djece povezuju se rodilje i čin rađanja, te postoji cijeli niz boginja poroda i ženskih likova vezanih uz vjerovanja uz porode,³³ kako onih koje čuvaju i štite tako i onih zlokobnih. Njemački povjesničar religija Georg Friedrich Creutzer u djelu *Religions de l'Antiquité* povezuje **Ejletiju** ili **Ilitiju**, predhelensko božanstvo kretskog podrijetla (pandan bi bila rimska Junona, "Lucina"), koje upravlja porođajima s imenom **Alilat** (istočnjačka boginja noći). Na taj se način dovodi u vezu porod i noć. "Noć, mesec, njihove utvare i strahovi, s jedne se strane prirodno približavaju, isto kao i s druge, rađanje, bolovi i često smrt porodilje. Istok je od drevnih vremena poznao Alilat koja nanosi patnje, jednu užasnu i zlu Lilit koja majke na postelji na kojoj se muče pohodi u zastrašujućim prikazama" (Bril 1993:114).

Oumm eç Cibyan

Na dugom putu prema mori nezaobilazna je sljedeća alžirska priča usmene tradicije o mitskom biću koje u sebi nosi dvostruku ulogu: prvo, kao predaja prenosi pouku, a sâm čin njenog pripovijedanja ima apotropejsku ulogu, kao uostalom i izgovaranje imena mora (npr. "Mora, mora hroma idi doma!", Orlić 1986).

Oumm eç Cibyan je lik koji je jednom susreo Salomon, sin Davidov. Izgledala je kao sijeda starica, plavih očiju, spojenih obrva, tankih nogu, razbarušene kose koja iz otvorenih usta izbacuje vatru. Prilikom susreta Salomon ju je upitao je li duh ili ljudsko biće, jer nikad nije vidio tako divljački lik žene. Ona mu je odgovorila:

Ja sam Oumm eç Cibyan; gospodarim sinovima Adama i Eve, ulazim im u kuće, pa tamo kukuričem, lajem kao pas, mučem kao bik i krava; kričim kao kamila, ržem kao što rže konj, njačem kao magarac, šištim kao zmija, i uzimam oblik svih tih životinja [kao mora koja se pretvara u muhu, mačku, kokoš, nap. a]; činim da djeca stradaju; činim utrobu žena jalovom i sprečavam žene da zatrudne zatvarajući im maternicu; odlazim ženama koje su zanele, dunem na njih i one pobacuju; odlazim verenici i vezujem čvorove na njenoj odjeći te donosim nesreću mladencima. Potom odlazim muškarcu; ispijam njegovu gustu spermu i ostavljam mu samo tekućinu bez snage koja ne može da oplodi... Potom umrtvim njegove poslove: ore, a ništa ne žanje; ako nešto moli, ništa ne dobija! (Bril 1993:130)

33 Etnologinja Jadranka Grbić ističe da je etnografska građa, pretežno za središnji i sjeverozapadni dio Hrvatske, zabilježila vjerovanja vezana uz porodna demonska bića – npr. suđenice, sudbine, sudbinice, sujenice, sudnice, rodenice, rejenice (Grbić 1998:310).

Nakon takvog odgovora, Salomon ju je zgrabio te mu je morala obećati u sedam obećanja da više neće činiti muškarce i žene jalovima i mučiti djecu te da će poštediti svakoga koji bude nosio pločicu s ispisanom pričom ili slušao pripovijedanje ove priče. Iz navedenoga je podatka vidljivo koliko je bilo moćno vjerovanje u pripovijedanje.

Iz arapskoga folklora svakako bi još trebalo spomenuti lik **Kharine** koja predstavlja noćnu utvaru. Noću je dolazila mučiti djecu. Za zaštitu djece bilo je dovoljno staviti pod jastuk nož (što je također i apotropej protiv *more* prema pojedinim hrvatskim folklornim vjerovanjima) i ona bi bila prognana.

Europski *imaginarni* lik koji se također pojmovno približava mori je **vampir**. To je univerzalni *imaginarni* lik koji se može preobraziti u noćnu pticu s očima širom otvorenim prema tajnama noći – može biti sova (buljina) ili ćuk (kao Lilit). Vampiri, također, evociraju i svijet utvara. Prema predajama, noćno oživljavanje pokojnika može značiti da se pokojnik pojavljuje u životinjskom obliku ili u obliku vampira (usp. Dorđević 1953).

Prema hrvatskim predajama riječ je o kompleksu vjerovanja u mrtvaca koji ustaje noću iz svoga groba. Takav se mrtvac u nekim mjestima u Dalmaciji naziva *vukodlak* ili pak *vjedogonja*. Negdje ga zovu *štrigun* (poglavito u Istri),³⁴ *tenac* (usp. Maja Bošković-Stulli 1959:212-213).

U Francuskoj i Engleskoj može se u folklornoj tradiciji naći preobrazba Lilit kao mačke (kao i kod *more*), guske, sove i đavolje ptice (Bril 1993:169 i 170). Mnoga noćna bića mogu nanositi i povrede. Njemački **Alp** tako sisa bradavice na prsima muškaraca i djece (kao *mora*), sisa mlijeko žena i uzrokuje da kravama presuši mlijeko (Bril 1993:139, bilješka 174). Prema usporedbi starijega i novijega njemačkog leksema, Alp je istovjetan noćnoj *mori*, noćnici.³⁵ Za noćnicu Vuk Stefanović Karadžić (1867:218) navodi sličan opis kao uz *moru*: "Kao nekakva avet koja čovjeku noću kad spava čini pakost kaku, n.p. kad su u kakoga muškarca tvrde sise pa ga bole, kaže se da ga noćnice sisaju."³⁶

34 "Kada štrigun umre, jezik mu se s čavlon za konje potkovivati začavlja. Ko mu se ne začavlja, on se more pokle smrti tornati mriž žive. Potle mu je huda forca duplo žešća nego prije" (Orlić 1986:87). Ili: "Dojde li van na užinu štrigun, da on ne vidi, vržte mu na kruh malo dreka od diteta da zgubi hudu forcu. A čuja san stešo, da ljudi govore: kad štrigun umre, da mu rabi u usta tri čavla vrći, i u srce zabosti glogov kolac, da krščane ne jide" (Orlić 1986:88).

35 "Usp. njem. *der Mahr, der Nachtmahr* [noviji leksemi *der Alb, der Alp* – *Handwörterbuch der Sage*. 1961:186-200], engl. *Nightmare*, fr. *cauchemar* (Skok *ibid.*)" (usp. Marjanić 1999:57, bilješka 11).

36 Karadžić (1867) *moru* i noćnicu svrstava u poglavlje *Vjerovanje stvari kojijeh nema* (usp. Marjanić 1999:57).

Filološko objašnjenje podrijetla (etimologija) riječi “mora”

Ovaj kratak pregled etimologije riječi *mora* otvaram Brilovom zamjedbom o semantičkom kontinuitetu

između navedenih mučiteljskih čudovišta, lamija ili vampira, čiji bezbrojni nazivi upućuju na noćno i maljavno čudovište slično onima koja su kriva za naše noćne more, košmare. I sama ova posljednja reč zaslužuje da se na njoj zaustavimo, zato što na neki način, nudi sažetak celog tog bogatog imaginarnog jata kojem je većina obeležja koja se pridaju Lilit filološki potvrđena. (Bril 1993:139)

Prema Brilu riječ *košmar* (fr. *cauchemar*) sastavljena je iz riječi *caucher* (gaziti, pritiskivati) i *mare* što u srednjenizozemskom (oko 1050-1350) znači noćnu sablast. *Mare* u indoeuropskim korijenima označava kraljicu noćnih duhova, zavodnicu i proždiračicu (Bril 1993:140). Prema Petru Skoku (1972:454), ishodište riječi *mora* je indoeuropski glagolski korijen **mer-* u značenju *smrviti*, *umrijeti*, a sve njezine izvedenice označavaju povezanost sa *smrću*, odnosno polaganu smrt povezanu s gušenjem ili jedenjem, proždiranjem.³⁷ Najbliži indoeuropskom korijenu je starovisokonjemački leksem *mara*, novonjemački *Mahr*, posuđeno u francuskom *mar* u imperativnoj složenici *cauchemar*, dalje – u keltskom *morrigan* “lamia” – *Fata Morgana*, poznata u srednjovjekovnoj francuskoj književnosti centriranoj oko mitema Arturova Okruglog stola (Skok 1972:454). Nadalje pridodajmo: Mara je također zli demon budističkog vjerovanja koji je iskušavao Gautamu Buddhu dok je sjedio meditirajući ispod svetog drveta u Bodh Gayi. Marino ime znači *smrt* (Storm 2002:140; Marjanić 1999:57).

165

U slavenskoj mitologiji zanimljivo je po Vitomiru Belaju razvijen lik Jurjeve sestre Mare (prema ruskom leksému *Mara* je istovjetna *mori*); nju je Ivo (koji se po Belaju dovodi u vezu s imenom Juraj) iskoristio i ostavio, na što mu se Mara osvećuje i ubija ga, “u obliku konja i uz pomoć strjelica”. “Osvetoljubivost ostavljene Gromovnikove i Sunčeve kćerke dobro je potvrđena u slavenskoj i baltičkoj predaji. Ta se osvetoljubivost krije i u njenom imenu” (Belaj 1998:230,231). Belaj upravo Marino ime dovodi u vezu sa *smrću* prema navedenom indoeuropskom korijenu. U vezi s osvetoljubivošću, Belaj nadalje povlači relaciju Mare i grčke Artemide (Britomartis), koja je Zeusova kći i Dionizova sestra, ali i Apolonova sestra blizanka, kao što su i Juraj i Mara – blizanci. Budući da je Apolon kasnije preuzeo ulogu Sunca, Artemidi je pripao Mjesec. U baltoslavenskoj predaji očuvano je starije stanje: sestra Mara je Danica, kći Sunca, a brat Juraj je Mjesec. Istaknimo: Artemida je bila jedina djevičanska grčka boginja, a ipak boginja plodnosti; no bila je kao i Mara osvetoljubiva i okrutna; ubila je, primjerice, Niobi svih sedam kćeri (Belaj 1998:236).

37 “(...) lat. *Morior*, njem. *mord* od gotičkog *maurthr*, nizozemski *moord*, starosl. *mreti*, franc. *Mort*, *meurtre*, *meurtrir*” (Bril 1993:140).

Smrt je ovdje dovedena u vezu s noći i snom: *zlog duha/zloduha* nizozemski jezik označava riječju *mor*. Na ukrajinskom *mora* muči onoga koji se predaje snu; tada je njegovo tijelo napušteno, mišići opušteni (na germanskom korijen *marwa* znači *mlitav*) (Bril 1993:140). Spavač tada osjeća pritisak u grudima, karakteristično za *košmar*, što bi u hrvatskom jeziku bio ekvivalent za noćnu *moru*.

Na hrvatskom, srpskom i bugarskom jeziku ekvivalent za leksem *košmar* upravo je leksem *mora*. “*Mora je ona koja mori*. Varijante leksema *mora* u hrvatskom jeziku zadržale su ishodišni indoeuropski glagolski korijen: *mura* (Samobor), *mura*, *mula* (Varaždin i okolica), *morina* (Poljice), *morica* (Konavle), *tmora* (Kola, Bosna), *muora* (u Gornjoj Voći, na granici *hrvatsko-štajerskoj*; usp. Đorđević 1953:221), *moruština* (Otok, Slavonija; usp. Skok ibid.), *zmamoriya* (istočna Istra; usp. rkp. IEF 170:45-46, br. 8)” (prema Marjanić 1999:57). Slovenski i češki jezik *mori* daju jaku konotaciju sablasti, što je još pojačano upravo imenovanjem jednog noćnog leptira riječju *mora*.³⁸

Prema Brilu (1993:141), u ruskom folkloru postoji noćni demon koji leti na mahove tijekom noći i nazivaju ga *kikimora*, gdje *kiki* proizlazi od litavskog korijena *kaukas*, što znači zlobni gnom, a *kika* je i pletenica duge kose. Kućni demon se bavi pletenjem prediva i pletenica od kose. Marjanić (1999:57) prema Ivanovu i Toporovu navodi sljedeći niz leksema: rus. *mora*, *mara*, *maruha*, *kikimora*, što znači da su *mora* i *kikimora* istovjetni *demoni*.

Letonski glagol *mārnīties* znači *nametnuti se*, a u irskom jeziku riječ *morrigan* se koristi za kraljicu duhova, lik iz *košmara*, noćnu sablast, *demonicu* bitaka i ljudi poginulih u borbi (Bril 1993:140-141, bilješka 177). Vila Morgana (gdje se upravo prepoznaje keltski korijen *Mor-* od *Morgana* [kelt. *mor(r)igain* “*lamia*” > *Fata Morgana*, usp. Skok 1972:454]) također ima dugu kosu, a kao glavna arhetipska karakteristika Lilit obično se navodi njezina duga crna kosa.

Pridodajem i jedan opis riječi *košmar*, francuskoga podrijetla. *Tresor de la langue française* navodi definiciju iz 16. stoljeća: “Kad se čini da nešto dolazi do njegove (spavačeve) postelje, kad se čini da se to nešto penje na njega i drži ga tako čvrsto da ne može ni da govori ni da se makne, to običan svet zove *cauquemare*” (Bril 1993:142).

Mora: “Onda ludi veliju za onega, da ga mura hodi jahat”

Kroz povijesnu povorku mističnih likova na čelu s predvodnicom Lilit, od kojih je svaka metamorfozirana na različite načine, s mogućnošću uočavanja “lilitskih karakteristika”, treba istražiti i upoznati i naše

38 “K. Kovačević zabilježio je vjerovanje da se noćni leptir *mora* spaliti na svijetli (također bilježi i basmu protiv *more* koju je potrebno tri puta izgovoriti). Tada žena koja je *mora*, te će noći umrijeti. Ako mu se spali samo jedno krilo, sutradan će ta žena doći u kuću nagorjele pregače ili košulje” (prema Marjanić 1990:63).

krajeve gdje se pod utjecajem raznih europskih i sredozemno-orijentalnih kultura pojavljuje nastavak povorke današnjih (bliže našem vremenu) fantastičnih bića. Jedno od takvih (noćnih) bića je *mora* u čijim se kako vanjskim značajkama tako djelotvornim i apotropejskim mogu uočiti i sagledati mnoge sličnosti s predvodnicom Lilit i njenim povijesno-tradicijskim nasljednicima/icama.

Od brojnih demonskih i mističnih bića o kojima su prožete demonske predodžbe u svijetu i životu neka su poznata i raširena i u hrvatskim krajevima.³⁹ Tako je i vjerovanje u *moru*, *moricu*, *morinu* – žensko (mitsko) biće nadnaravnih moći, rašireno i na većem dijelu prostora Hrvatske.

More su neudane žene, djevojke, koje *nastaju* od ženske djece rođene u krvavoj, crvenoj košuljici, odnosno – prema nekim kazivanjima posteljici. Prema tome, njihova je nadnaravna moć prirođena (neuobičajen porod). Kao djeca nemaju moći, najčešće je stječu s navršenom 21 godinom. I tada postaju *more* (ako su ženskoga roda); kad se udaju – vještice, a nakon smrti – vukodlaci (iako su vukodlaci pretežno muškoga roda, ipak je postojalo i vjerovanje u ženske vukodlake).

Mora se može pretvoriti u neku životinju, primjerice – muhu, mačku, kokoš, golemu pticu ili drugo. Ulazi kamo želi, a može se provući i kroz ključanicu. Smatra se da napada ljude noću dok spavaju, naročito malu djecu. Guši ih, siše prsa, davi, tare, gnječi, zatvori usta kako se ne bi moglo vikati i zvati u pomoć. Ujutro se takav čovjek osjeća potpuno slomljenim. *Mora* se može uhvatiti i može joj se zaprijetiti da će biti otkrivena, i tada ona pušta čovjeka na kojega se namjerila.

U sjeverozapadnoj Hrvatskoj zabilježeno je vjerovanje u biće gotovo identično mori. To je *polegač*, zao duh koji se baci na čovjeka, uhvati ga i “jaši na njemu mučeći ga” (Grbić 1998:308,312). Kad je riječ o *jahanju*, radi se o pritiskivanju jahača odozgo na onoga koji nemoćno leži. Primjerice, Milan Lang je zabilježio *izreku* o mori koja jaši: “Onda ludi veliju za onega, da ga mura hodi jahat” (Lang 1914:146). Nadalje, za osobu koja ne može spavati obično se kaže: “Vila ga je jašila”,⁴⁰ što možemo uzeti kao zanimljiv podatak o ambivalentnosti vila (naime, prema kazivanjima, vile, kao što sam već istaknula, mogu biti dobre i loše, odnosno – one koje donose sreću i one koje donose zlo), kao i mogućnost poistovjećivanja vila s *morom*.

Sve navedene opisne značajke *more* prema hrvatskim usmenim predajama⁴¹ uočavaju se u nizu Lilit – lilitiskih likova. *Mora* djeluje noću; po danu je (ili je bila) djevojka, pretvara se u pticu (sovu), mačku,

39 Dokaz rasprave o demonskim bićima u hrvatskim krajevima poznat je još iz, ovdje već spomenutoga, teksta *Bogoslovje diloredno oliti rukovod slovinski na poznanje svetoga reda* A. Kačića: “Upravo se na to skolastičko učenje poziva Kačić kada smatra da demoni mogu ‘uzeti priliku’ mušku ili žensku slažući je od povjetarca (što mogu jer svojim padom nisu izgubili andeosku prirodu već samo milosti i darove nadnaravne), ili obmanjujući osobu da vidi ono čega nema, ili pak služeći se nekim mrtvim tijelom. U takovom svojstvu oni ‘varaju žalosnu i zaslijepljenu čeljad, s njima bludno pristajući’” (prema Čiča 2002:92).

40 Kod Koprivnice, Upitnica, inv. br. 1769 (prema Čiča 2002:92).

41 Vidi bibliografiju u: Orlić 1986; Bošković-Stulli 1959.

kokoš itd. – kao Lilit ili Oumm eç Cibyan; siše prsa kao njemački Alp, napada djecu kao Lilit i mnoge navedene sljedbenice. U zaštitu od *more* upotrebljavaju se slični ili isti apotropeji kao što su apotropejsko spominjanje imena, crtanje Salomonovog znaka (veza s Lilit i hebrejskom kulturom)⁴² ili crtanje vučje šape u zaštitu (*vidi* Lilitu ili Ardat Lili kao vučica),⁴³ stavljanje noža pod jastuk (kao zaštita od arapske Kharine), boca, tikvica ili ćup s vodom (zatvaranje u bocu, *vidi* akadaska Lamaštu, čiji je simbol ćup). U slučaju zatvaranja more u bocu ili tikvicu, mogla bi se također povući paralela sa zatvaranjem svih zala (mora kao zlo) u Pandorinu kutiju, odnosno ćup.

Zanimljivo je narodno praznovjerje o mori koje je uočio Nikola Sučić, a prenio u svojoj romantiziranoj interpretaciji, istaknuvši vezu s praslavenskom Moranom, koja bi također mogla biti jedna od lilitovskih likova: "(...) pa je narod vjerovao, da se ona uvlači svim mrtvilom zime, te se bada i libi po noći u gluho doba pod domaći krov, da tu izjeda slabiće, navlastito duhovno slabu djecu i momke" (cit. prema Marjanić 1999:56).

Ovdje je nesumnjivo vidljiva veza s Oumm eç Cibyan i hebrejskom Lilit za koju se također vjeruje da dolazi mladićima noću i upija sjeme te rađa svoju demonsku djecu. Moguće je povući paralelu djelovanja Oumm eç Cibyan i morinih značajki s obzirom na njezino višeznačno djelovanje, kako Marjanić (1999:60) navodi prema A. Petroviću – da postoji dječja mora, mora koja *mori* samo mladiće, mora koja *mori* sve uzraste kao i životinjska mora. Višestruke morine značajke i specijalizacije djelovanja mogu se opravdati i različitim mitskim (*lilitskim*) likovima čije su se specijalizacije objedinile u jednom jedinstvenom liku *more*.

Zaključak

Analizirajući plejadu boginja, demonskih (mitskih) bića i utvara, posebno visokih civilizacija Istoka i orijentalnoga podneblja, koje se s pravom naziva kolijevkom života, nepobitno se dolazi do sljedećih zaključaka.

Razdoblje neolitskih kultura – u kojima žena ima dominantnu ulogu kao poljodjelka, roditeljica brojne djece za održavanje roda i plemena, iscjeliteljica ljudi i životinja – razdoblje je kulta Geje, Velike Majke, Tellus, Terra Mater, Kibele, boginja koje rađaju, gutaju i ubijaju svoju djecu, ali je ponekad mogu

42 Protiv *more* upotrebljava se Salomonov uzal, baca se sol u oganj, nož se drži pod glavom, također se navodi tekst formule (usp. Bošković-Stulli 1999:220). Usp. podatak o iscrtavanju Salomonovog čvora koji se uspoređuje s iscrtavanjem takvih znakova kao apotropeja protiv dolaska Lilit (usp. Marjanić 1999, bilješka 5).

43 Milan Lang u svojim je zapisima iz Samobora zapisao sljedeće: "U Samoboru na vratima i na djetetovoj zipci iscrtavala se kredom u jednom potezu murska capa (vučja capa) a iscrtavala se kao pentagram." I nadalje prema zapisu Milana Langa: "Izgubi li krava mlijeko, mora se narisati na vratima štale murska capa" (prema Marjanić 1999:59).

i spasiti kao što je boginja Reja spasila Zeusa.⁴⁴ Za održavanje vrste bile su potrebne krvave žrtve, jer se i čovjek rađao u krvi i mukama. Svaki urod je i žetva; porođaj životinje vezan je uz muku, urlik, bol, a kao antiteza boli javlja se ljubav, užitak, zadovoljstvo porodom potomaka, bogatstvom uroda i blagostanjem. Nositelj svih ovih pojava u zajednici bila je žena.

Žena i ženska božanstva su inkarnacija pobjede života nad smrću jer žena i priroda rađaju i na taj način obnavljaju. Svjetlo i proljeće pobjeđuje tamu i zimu. U tim zbivanjima muškarac je onaj koji oplođuje, ali ne rađa. On je u tim interpretacijama o matrijarhatu kao mitskom zlatnom dobu sekundaran i nije glavna osoba u zajednici; on je figura dostojna štovanja, proglašavan bogom.

Pojavom metala, bakra u eneolitiku, kasnije bronce i željeza, nastupa doba ratnika, konjanika, tzv. Homerovo herojsko doba. Muškarac ratuje, pljačka, lovi i donosi plijen. Muškarčev razum kroti prirodu te na taj način pridonosi napretku kulture.⁴⁵ Muškarac se bavi obrtom, kuje metal. Žena tada više nije dominantna za osiguravanje blagostanja. Ona ostaje samo roditeljica, predmet užitka, ali i požude. Postaje ujedno plijen kao i druge dragocjenosti, ukroćeni i pokoreni objekt.

Muškarac, stječući dominantnu ulogu svoje strepnje, gubljenje snage i požude, životne patnje i neuspjehe, pokušava se izjednačiti sa ženinim inicijalnim nadređenim položajem. Njegovi tisućljetni strahovi od rođenja do smrti tražili su uzroke i zaštitu od mnogobrojnih misterija, tako da postupno pretvara dobro u ženi u antitezu, žena postaje predmet zla, izazivačkog, podmuklog, opterećujućeg, nepoznatog, nenadanog. Konačan ishod: žena od Lilit postaje povremena ili stalna *mora*.

Ova psihosociološka zbivanja tako dobivaju svoju višestoljetnu mitsku personifikaciju u raznovrsnim i raznorodnim inačicama, ali sve su uopćeno svedene na isti nazivnik – *mora*. Odnosno, Brilovim riječima:

Hiljadugodišnja neprekinutost lilitskih slika, fantazmatskih tvorevina među mnogim drugim tvorevinama ljudske psihičnosti, dokazuje trajnost vrste. I ako u bezbroj njenih preinačenja još i danas prepoznamo Lilit, ako nas još i danas uzbuđuje njena poruka, to znači da je ona odraz nekog suštinskog vida čovekovog imaginarnog, da njeni prohtevi da proždire i rađa upućuju na izvesnu nepromenljivost našeg psihičkog ustrojstva i da sâm mit označava neki osnovni mehanizam. Mitologija, filologija i psihoanaliza pomažu nam da dešifrujemo prirodu i dinamiku tog ustrojstva, tog mehanizma, i sugerišu nam kako se u svima nama nalaze, usko povezani, oralni svet i svet uterini, dok se kroz Reč rascvetava iskonska agresija. (Bril 1993:16)

44 O tome više vidi Schmidt 1965:130; Girardi Jurkić 2005:58, bilj. 298 i 301.

45 Ekofeminističke teorije koriste upravo ovu opreku priroda-kultura, emocija-razum, žena-muškarac kao temelj tumačenja kako je muškarac svojim razumom pridonio kulturnom i tehnološkom napretku čovječanstva, ali na štetu prirode, odnosno žene koja je u tijesnoj poveznici s njom (usp. Geiger 2006).

Literatura:

- Belaj, Vitomir. 1998. *Hod kroz godinu. Mitska pozadina hrvatskih narodnih običaja i vjerovanja*. Zagreb: Golden marketing.
- Bitton, Michele. "Déchiffrement d'une Amulette Juive du XXème Siècle pour la Protection du Nouveau-né et de la Parturiente". (<http://ccat.sas.upenn.edu/~hummm/Topics/Lilith/>).
- Bošković-Stulli, Maja. 1959. *Istarske narodne priče*. Zagreb: Institut za narodnu umjetnost.
- Bošković-Stulli, Maja. 1997. *Usmene pripovijetke i predaje*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Bril, Jacques. 1993. *Lilit ili mračna majka*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Biblioteka Elementi.
- Creutzer, Friedrich. 1829. *Religions de l'Antiquité* (9. sv.). Paris: Treuttel & Wurtz.
- Čiča, Zoran. 2002. *Vilenica i vilenjak. Sudbina jednog pretkršćanskog kulta u doba progona vještica*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Đorđević, Tihomir R. 1953. "Vampir i druga bića u našem narodnom verovanju i predanju". *Srpski etnografski zbornik* 30:149-219.
- Eliade, Mircea. 2006. *Povijest vjerovanja i religijskih ideja, I. dio. Od kamenog doba do eleuzinskih misterija*. Zagreb: Fabula nova.
- Elmaleh, Abraham. 1970. *Nouveau dictionnaire Hébreu-Française*. Jerusalem-Tel Aviv: Edition Achianasaf Yavneh.
- Geiger, Marija. 2006. *Kulturalni ekofeminizam. Simboličke i spiritualne veze žene i prirode*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo, Institut za društvena istraživanja, Zavod za sociologiju Odsjeka za sociologiju.
- Girardi Jurkić, Vesna. 2005. *Duhovna kultura antičke Istre*. Zagreb: Školska knjiga.
- Graves, Robert. 2003. *Grčki mitovi*. Zagreb: LDK promet.
- Grbić, Jadranka. 1998. "O nadnaravnome". U: Čapo Žmegač, Jasna, Aleksandra Muraj, Zorica Vitez, Jadranka Grbić i Vitomir Belaj. *Etnografija. Svagdan i blagdan hrvatskoga puka*. Zagreb: Matica hrvatska, str. 305-330.
- Johnson, Marguerite. 2006. "Lilith". U: *Encyclopedia of Witchcraft. The Western Tradition*, sv. 3 (ur. Richard M. Golden). Santa Barbara, Denver, Oxford: ABC-CLIO, str. 651-652.
- Karadžić, Vuk Stefanović. 1867. *Život i običaji naroda srpskoga*. Beč: U nakladi Ane udove V. S. Karadžića.
- Lang, Milan. 1914. "Samobor". *Zbornik za narodni život i običaje* 19/1:146,208.
- Levi, Primo. 2005. "Lilit e altri racconti". U: *Tutti i racconti*. Torino: Einaudi, str. 595-600.
- Macan, Tomislav. *Građa o pučkom životu u Župi dubrovačkoj. Zapisi od 1930. do 1970.*, Svezak V (Vjerovanja). Rukopis Instituta za etnologiju i folkloristiku, signatura: 1107 – Sv.V, str. 57.
- Marjanić, Suzana. 1999. "Zaštitna sredstva protiv more kao žensko-niktomorfno fenomena". *Treća: časopis Centra za ženske studije* 2/I:55-71.
- Orlić, Drago. 1986. *Štorice od štrig i štriguni*. Pula: Istarska naklada.
- Orlić, Drago. 2008. *Štorice od štrig i štriguni*. Zagreb, Sarajevo: Naklada Zoro.
- Schmidt, Joël. 1965. *Dictionnaire de la mythologie grecque et romaine*. Paris: Librairie Larousse.
- Skok, Petar. 1972. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. II. Zagreb: JAZU.
- Storm, Rachel. 2002. *Enciklopedija: mitologija Istoka*. Rijeka: Leo-commerce.
- Takiguchi, Susumu. 1982. "Japan". U: Cavendish, Richard i Trevor O. Ling. *Mitologija*. Zagreb: Mladost, str. 74-84.
- Torczyner, Harry. 1947. "A Hebrew Incantation against Night-Demons from Biblical Times". *Journal of Near Eastern Studies* 6/1:18-29.
- Vergilije Maron, Publije. 1970. *Eneida*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Wesel, Uwe. 2004. *Mit o matrijarhatu*. Zagreb: Scarabeus.